

Zbigniew Nawrocki

Informacja o niektórych działaniach na rzecz ochrony i konserwacji zabytków w Toruniu w latach 1998-2000

Rocznik Toruński 28, 171-192

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Informacja o niektórych działaniach na rzecz ochrony i konserwacji zabytków w Toruniu w latach 1998–2000*

Zbigniew Nawrocki

W latach 1998–2000, podobnie jak w latach poprzednich (począwszy od 1991 r.), Miejski Konserwator Zabytków w Toruniu realizował zadania ustalone w porozumieniu z Wojewodą na bazie Ustawy o ochronie dóbr kultury. Ponadto każdego roku przygotowywał i realizował program konserwatorski rzeczowy i finansowy, uzgadniany z Zarządem Miasta i zatwierdzany przez Radę Miejską. W ramach tego programu zlecane były prace badawcze i studialne, badania architektoniczne, projekty koncepcyjne, interwencje itd. Finansowane były prace konserwatorskie zabytków architektury i dzieł sztuki. Remonty zabytkowych kamienic wykonywali ich właściciele, a będące własnością miasta remontowała Zakład Gospodarki Komunalnej. Zabytkowe obiekty będące własnością państwa remontowane były z funduszy państwowych. Obiekty sakralne konserwowane były z funduszy kościelnych oraz państwowych i miejskich. Nad wszystkimi pracami konserwatorskimi, z wyjątkiem prac finansowanych przez Wojewodę lub Generalnego Konserwatora Zabytków, nadzór konserwatorski sprawował Miejski Konserwator Zabytków. On także formułował lub zatwierdzał programy konserwatorskie, projekty remontów, rozbudów, wyburzeń, modernizacji itd. W omawianym okresie wydano około 150 różnego rodzaju decyzji dotyczących remontu elewacji, przebudowy sklepów, adaptacji piwnic, zmiany funkcji itd.

* *Od Redakcji:* Tekst niniejszy jest ostatnim z serii sprawozdań z działania urzędu Miejskiego Konserwatora Zabytków publikowanym na łamach „Rocznika Toruńskiego”, napisanym przez pełniącego tę funkcję w latach 1991–2000 mgra Zbigniewa Nawrockiego. Z tego względu tekst zawiera pewne elementy podsumowujące oraz postulaty dotyczące działań konserwatorskich na terenie Torunia. Dziękując panu Zbigniewowi Nawrockiemu za chętną i owocną współpracę, mamy nadzieję, że również w kolejnych latach będziemy mogli w „Roczniku” publikować sprawozdania miejskiego urzędu konserwatorskiego.

Od 4 XII 1997 r. Toruń jest na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Wręczenie dokumentu wpisania odbyło się w dniu 30 I 1998. Miejskie uroczystości związane z wpisaniem odbyły się w dniach 4 i 5 VI 1998 r.¹ Fakt wpisania został utrwalony specjalną tablicą umieszczoną na południowej elewacji Ratusza Staromiejskiego. Wpisanie Torunia stało się okazją do „uruchomienia” zaproponowanego przez Miejskiego Konserwatora Zabytków i zatwierzonego przez Zarząd Miasta uhonorowania Statuetką Herbu Torunia inwestorów, szczególnie zasłużonych dla remontu zabytkowych kamienic. Zakładano, że co roku w rocznicę wpisania odbędą się okolicznościowe uroczystości z wręczeniem m.in. tych statuetek. W roku 2000 Zarząd Miasta podjął decyzję, że uroczystości rocznicowe mają się odbywać co 5 lat.

Niżej zostaną omówione ważniejsze, realizowane w latach 1998–2000, prace konserwatorskie.

BUDOWLE UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ

Ratusz Staromiejski

Powojenne prace przy remoncie i adaptacji Ratusza dotyczyły głównie dachu i wnętrza. Dopiero w ostatnich latach Dyrekcja Muzeum w Ratuszu rozpoczęła starania o uzyskanie od Generalnego Konserwatora Zabytków odpowiednich środków na konserwację elewacji. Ratusz był budowany etapami, rozbudowywany, odbudowywany po pożarze, remontowany i adaptowany, co ma swoje odbicie w niejednorodnym charakterze jego elewacji. Należało przygotować maksymalnie wiarygodny program konserwacji. W tym celu w 1999 r. wykonano studium nawarstwień na elewacjach z wstępnymi wytycznymi konserwatorskimi. W latach 1999 i 2000 na wszystkich dachach wymieniano dachówkę. W roku 2000 rozpoczęto konserwację elewacji wieży ratuszowej, wykonano konserwację wieżyczki narożnej północno-zachodniej oraz – w celu zdobycia doświadczenia dla sformułowania szczegółowego programu – wykonano doświadczalną konserwację jednej wnęki na elewacji północnej. W proponowanym programie konserwacji jako zasadę przyjęto zachowanie, zgodnie ze stanem pierwotnym, wszystkich nawarstwień pochodzących z czasu budowy, rozbudowy, odbudowy i licznych remontów.

¹M. Arsyziński, *Toruń na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO*, Rocznik Toruński, t. 26, 1999, s. 9–31; Z. Nawrocki, *Przebieg starań Torunia o wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, Rocznik Toruński, t. 27, 2000, s. 17–21.

Dwór Artusa²

W 2000 r. został zakończony, finansowany przez miasto, realizowany przez siedem lat, konserwatorski program remontu Dworu Artusa. Program ten obejmował wszystkie elementy prac budowlanych, instalacyjnych i konserwatorskich, niezbędnych do funkcjonowania Dworu zgodnie z jego przeznaczeniem.

W ostatnich trzech latach kontynuowano kompleksowy program prac konserwatorskich rozpoczęty w 1993 r. W 1998 r. na narożnych wieżyczkach elewacji frontowej osadzono zrekonstruowane hełmy. Wykonano konserwację elewacji podwórzowych, remont sieni tylnej z remontem stolarki drzwiowej i odtworzeniem witrażowego oszklenia. Wykonano drewniane sklepienie w muszli koncertowej i położono posadzkę na dziedzińcu wewnętrznym. Na policzkach schodów głównych zrekonstruowano opracowanie malarskie. Kosztem własnym gospodarza obiektu Centrum Kultury Dwór Artusa dokończony został remont tylnej klatki schodowej, w pomieszczeniach reprezentacyjnych na drugim piętrze ponownie położono parkiety, poddano ponownemu remontowi opracowanie malarskie ścian głównej klatki schodowej. Na dziedzińcu głównym, zgodnie z programem konserwatorskim, wbudowana została winda osobowa, a także wprowadzone zostało tam oświetlenie i gazowe ogrzewanie (1998–1999). Dziedziniec został udostępniony na kawiarnię.

Pozostały do wykonania kotary na oknach i balkonach Sali Wielkiej i klimatyzacja. Wnętrze powinno się wzbogacić o dywany i stylowe meble. Proponuje, żeby w Sieni Głównej, w miejscu widocznym, pojawiła się informacja o historii Dworu Artusa, a także informacja o treściach malowideł na sklepieniach i ścianach. Na piętrze reprezentacyjnym powinny być umieszczone nazwy poszczególnych sal.

Miasto przejęło Dwór Artusa w znacznym stopniu zdewastowany. Dachy przeciekały, sztukaterie w Sali Wielkiej spadały, parkiety były zniszczone, na ścianach wiele warstw farby, niesprawne centralne ogrzewanie i instalacje elektryczne itd. Wielu radnych uważało, że remont powinien wykonać poprzedni użytkownik, tzn. UMK, albo że należy obiekt sprzedać. Zwyciężyła opcja przeznaczenia budynku na cele reprezentacyjne miasta. Dotąd oficjalne imprezy miejskie odbywały się w budynkach nie miejskich, np. w będącym w gestii wojewody Ratuszu Staromiejskim. Remont Dworu Artusa został włączony do programu konserwatorskiego. Przygotowanie programu i jego realizacja spadły na barki dwuosobowej instytucji Miejskiego Konserwatora Zabytków. Dwór nie miał gospodarza. Wykonane pośpiesznie badania konserwatorskie dały przy-

²Krótką informację historyczną oraz omówienie prac konserwatorskich wykonanych w latach 1993–1997 zamieszczono w poprzednich sprawozdaniach Miejskiego Konserwatora Zabytków (Rocznik Toruński, t. 23, 1996, s. 197–206 i t. 25, 1998, s. 165).

bliżony obraz przyszłego wyglądu sal. Analiza potrzeb i wymogów proponowanej przyszłej funkcji, oparta na możliwościach dostawczych ówczesnego rynku i możliwościach finansowych miasta, stworzyła program użytkowy dla kondygnacji i poszczególnych pomieszczeń. Miejski Konserwator Zabytków przygotował program rzeczowy, finansowy i terminowy. Dużym ułatwieniem w podejmowaniu szybkich decyzji było ówczesne ulokowanie stanowiska MKZ w strukturze organizacyjnej Urzędu, tj. w bezpośrednim podporządkowaniu prezydentowi miasta dr. Jerzemu Wieczorkowi, rzecznikowi remontu konserwatorskiego Dworu. Program przygotowany w porozumieniu z prezydentem był uzgodniony i popierany zwłaszcza przez Komisję Kultury Rady Miejskiej pod przewodnictwem Marka Wakarecego, w której sprawom konserwatorskim orędowną Zofia Wolniewicz, a w pierwszych dwóch latach także przez Komisję Gospodarki Komunalnej pod przewodnictwem Alicji Brożyny. Uzgodniony w powyższym gronie program został pozytywnie zaopiniowany przez przedstawicieli instytucji kulturalnych miasta, a następnie zaakceptowany przez Radę Miejską Torunia. W dziale „Ochrona Zabytków” budżetu miasta na kilka lat znalazła swoje miejsce pozycja „Dwór Artusa”. Przystąpiono do remontu dachów, wykonania nowej instalacji wodno-kanalizacyjnej, centralnego ogrzewania, elektrycznej, przeciwpożarowej itd. Prace konserwatorskie rozpoczęto od Sali Wielkiej i stopniowo przemieszczano się do sal następnych, na klatkę schodową i na końcu konserwowano sieni na parterze. Jeszcze prace remontowe i konserwatorskie były w toku, a już powołana instytucja Centrum Kultury Dwór Artusa rozpoczęła działalność statutową. Udostępniano dla imprez kolejne, nie zawsze do końca wyremontowane sale. Powodowało to nieraz konflikty, ale chodziło o udowodnienie, że Dwór Artusa ze swoimi reprezentacyjnymi salami jest społeczeństwu Torunia potrzebny.

Gmach Towarzystwa Naukowego w Toruniu przy ul. Wysokiej 16

Budynek został zbudowany w 1882 r. według projektu J. Geitnera. Od początku pełnił funkcje reprezentacyjne, mieścił zbiory muzealne, posiadał pomieszczenia hotelowe oraz reprezentacyjną salę zgromadzeń, nazywaną Salą Kolumnową. Sala ta mieści się na parterze i wysokością obejmuje dwie kondygnacje. Na poziomie I piętra obiega ją wsparty na żeliwnych kolumnach balkon z drewnianą, płycinową balustradą. Ściany sali rozczłonkowane są lizenami i płycinami, strop podzielony jest trzema belkami. Ściany, strop sali i podsufitki balkonu pokrywają zdobienia malarskie. W 1923 r. budynek wydzierżawiono Książnicy Miejskiej i wprowadzono wiele zmian, z których najbardziej znaczącą było wbudowanie stropu w poziomie balkonu, tworząc parter i piętro. Zmieniono polichromię sufitu i ścian. Stan budynku pogarszał się. W 1975 r. rozpoczęto generalny remont, w interesującej nas sali usunięto wbudowany strop, zrekonstruowano balustrady i w 1981 r. zakonserwowano i według zachowanych śladów

zrekonstruowano zdobienia malarskie sali, z tym że nie podjęto próby odtworzenia malowideł pokrywających spód balkonu. Obecnie wymieniono na nowe tynki zniszczone zawilgoceniem. Na stropie sali i na ścianach polichromię oczyszczono, usunięto jej fragmenty przebarwione, partie oryginalne zakonserwowano, ubytki zrekonstruowano według zachowanych śladów oraz zrekonstruowano polichromię na podniebieniu balkonu.

Ekonomia Gimnazjum Akademickiego z 1598–1601 przy ul. Piekary 49

Początkowo budynek był użytkowany zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem, stanowiąc siedzibę bursy. Od 1725 r. stał się siedzibą gimnazjum toruńskiego, przeniesionego z budynków dawnego klasztoru franciszkanów. W 1855 r. miejsce gimnazjum zajęła szkoła dla dziewcząt. W 1894 r. wykonano gruntowny remont i rozbudowę. Z tym czasem wiąże się zapewne przebudowa większości stropów i podział wielkiej sali audytorijnej na parterze. W ostatnich latach użytkowany był przez różne instytucje, które dla swoich celów wprowadzały dowolne podziały. Budynek Ekonomii zachował pierwotny kształt z opracowaniem elewacji, drewnianymi stropami i większą częścią pierwotnej więźby dachowej. Teraz właścicielem budynku jest Sąd Okręgowy w Toruniu i dla jego potrzeb został wykonany generalny remont z adaptacją i konserwacją zabytkowych stropów. Na parterze przywrócono pierwotny kształt sali audytorijnej, na górnych kondygnacjach wprowadzono nowe podziały. Na parterze i na piętrach usunięto ze stropów liczne warstwy farb i wykonano konserwację z uzupełnieniem ubytków i przywróceniem pierwotnej kolorystyki drewna. Stwierdzono, że w sali audytorijnej pierwotnie między belkami na deskach i na ścianach było opracowanie malarskie. Na piętrze odkryto pod późniejszymi podłogami pierwotne posadzki ceramiczne. W XIX w. w sali audytorijnej usunięto słup podpierający podciąg, wbudowano ścianę poprzeczną i wprowadzono dwa podciągi dodatkowe. Teraz ścianę i dodane podciągi usunięto, jednak nie przywrócono słupa, lecz renesansowy podciąg podwieszono do stalowych dźwigarów ukrytych w grubości stropu. Strop nad drugim piętrem wzmocniono stalową konstrukcją wbudowaną w poddasze. Więźbę wyremontowano, elewacje umyto, wprowadzono nowe stolarki okien i drzwi. Od strony podwórza dobudowano windę.

Dworek w Ogrodzie Zoobotanicznym przy ul. Bydgoskiej 7

Dawny folwark miejski, składający się ze zbudowanego na wzgórzu dworku, zabudowań gospodarczych i parku. Park został założony przez doktora Johanna Gottlieba Schultza w XVIII w. i przekazany toruńskiemu gimnazjum jako park botaniczny. Jest to ostatni miejski folwark tak dobrze zachowany, tym cen-

niejszy, że znajduje się pośrodku dzisiejszego miasta. Staraniem Miejskiego Konserwatora Zabytków zostały wykonane studium historyczne, inwentaryzacja pomiarowa zabudowań na wzgórzu, badania architektoniczne, badania archeologiczne, inwentaryzacja zieleni, konserwatorska koncepcja zagospodarowania oraz projekt remontu i adaptacji dworku. Kolejno wykonano konserwację rozbudowanego topograficznie grobu założyciela parku J. G. Schultza; wyremontowano stajenkę. Przy udziale Gminnego Funduszu Ochrony Środowiska wyremontowano dworek z adaptacją na siedzibę zarządu Ogrodu i Ośrodek Edukacji Przyrodniczo-Ekologicznej. Dworek jest barokowy, z elementami późnogotyckimi, rozbudowany do stanu dzisiejszego w XIX w.

Boazeria z willi przy ul. Kościuszki 73

Od końca XIX w. willa należała do Laegnerów (fabryka i handel paszami i nawozami sztucznymi). Z lat siedemdziesiątych XIX w. pochodzi parterowa zachodnia część willi. Z około 1900 r. pochodzi jej piętrowa część wschodnia. Parter części wschodniej jest w całości wyłożony drewnianą boazerią, szczególnie dekoracyjnie wykonaną w salonie. Jej kompozycja składa się z trzech przęseł i pięciobocznego ryzalitu. Przęsła wydzielone są rzeźbionymi pilastrami i podciągami, cokół i plafon wyodrębnione są wydatnymi gzymsami i motywami diamentowania. Plafon ma nadzwyczaj bogatą dekorację rollwerkową i okuciovą. W Toruniu nie znamy drugiego takiego wnętrza mieszkalnego. Z powodu tej boazerii na początku lat dziewięćdziesiątych zrezygnowano z wyburzenia willi i rozpoczęto starania o jej zachowanie. Ostatecznie podjęto decyzję o przeniesieniu parteru z boazerią do Ogrodu Zoobotanicznego. Demontaż boazerii, rozbiórka willi, odbudowa jej części mieszczącej boazerię, konserwacja i montaż boazerii zostały zaplanowane na lata 2001–2002.

Dworzec PKP Toruń Miasto

Zbudowany w początku XX w. Wykonano projekt remontu i zmian w sposobie użytkowania niektórych jego części. Wykonano remont elewacji, hallu i pomieszczeń z kasami.

KOŚCIOŁY

Katedra pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty

Szczyt wschodni nawy północnej

Zbudowany w końcu XV w., o bogatej artykulacji, podobnie jak szczyt nawy południowej, zbudowany jest z cegły różnego formatu. Z okresu gotyckiego za-

chowana jest jego część środkowa odpowiadająca kształtowi dachu. Obrzeże szczytu jest późniejsze, podczas napraw nie starano się zrekonstruować stanu pierwotnego. Teraz to zróżnicowanie obu części szczytu, tzn. gotyckiej części środkowej i późniejszego obrzeża, zachowano. W gotyckiej części zniszczone cegły wymieniono na nowe, partie pierwotnie tynkowane ponownie pokryto tynkiem. W późniejszym obrzeżu uzupełniono ubytki i przywrócono na całości tynk. Podczas prac stwierdzono, że środkowa, gotycka część szczytu jest podobna do też środkowej, nie odsłoniętej spod nawarstwień barokowych, części szczytu kamienicy przy ul. Łaziennej nr 22.

Okna w kaplicy św. Ignacego Loyoli

W XVIII albo na początku XIX w. w obu oknach w miejscu gotyckich wstawiono okna prostokątne. W 1998 r. na zlecenie parafii, na podstawie śladów na obrzeżu otworu, zrekonstruowane zostały gotyckie ceglane maswerki i laski. W zrekonstruowane okna wstawiono nowe witraże.

Witraż w oknie w XIII-wiecznej części muru wschodniego nawy południowej

Okno zamurowano prawdopodobnie w XVII w., w 1997 r., gdy konserwowano mur wschodni hali kościoła, został odsłonięty i zrekonstruowany pierwotny maswerk z laskowaniem³. Podjęto decyzję o umieszczeniu tam witraża przedstawiającego Jana Pawła II jako Honorowego Obywatela Torunia.

Ukrzyżowanie i Sąd Ostateczny na murze północnym prezbiterium

Pierwszy etap konserwacji tego najbardziej cennego w Toruniu średnio-wiecznego malowidła ściennego z XIV w. wykonano w 1997 r.⁴ W 1998 r. całą powierzchnię malowidła oczyszczono z brudu, usunięto wadliwie wykonane uzupełnienia, usunięto łaty tynków, poprawiono przemurowania w miejscu osadzenia belek balkonu oraz w zachodniej części malowidła wybitego otworu drzwiowego. Na spotkaniu środowisko konserwatorskie, po dyskusji, zaakceptowało program dalszego postępowania konserwatorskiego i propozycję rekonstrukcji całej kompozycji, z przywróceniem złoczonego tła, ale bez rekonstruowania symboli cnót, jedynie z odtworzeniem ich tła. Zakres wykonanej rekonstrukcji autorzy konserwacji przedstawili w prawym dolnym narożu malowidła.

W następnej kolejności, po przeniesieniu rzeźby Piękną Madonny do nawy północnej, w 1999 r. wykonano konserwację i restaurację znajdujących się

³Zob. poprzednie sprawozdanie Miejskiego Konserwatora Zabytków, Rocznik Toruński, t. 25, 1998, s. 169.

⁴Ibid.

poniżej Ukrzyżowania i Sądu ornamentalnego malowidła oraz ceglanego, bogato profilowanego, prowadzącego do zakrytą portalu.

Kopia Pięknej Madonny Toruńskiej z konsolą przedstawiającą Mojżesza

Pochodzi z ołtarza wykonanego w XIV w. dla franciszkańskiego kościoła NMPanny w Toruniu. W XVI w. została przeniesiona do kościoła św. Jana i miała się znajdować przy ścianie wschodniej nawy północnej. W okresie powojennym, podczas konserwacji prezbiterium, została umieszczona w prezbiterium pod malowidłem Ukrzyżowanie i Sąd Ostateczny. Teraz to miejsce okazało się najbardziej prawidłowe dla postawienia tronu biskupiego. Zdecydowano więc przenieść konsolę z Madonną z powrotem do nawy północnej i umieszczono na ścianie wschodniej nad tamtejszą gotycką mensą ołtarzową, na tle konserwowanej w latach ubiegłych polichromii. Aby zabezpieczyć kamienną konsolę przed wpływami wilgoci, została ona umieszczona na metalowych wspornikach w pewnym oddaleniu od muru.

Kaplica Szyperska św. Barbary

Powstanie Kaplicy Szyperskiej pw. św. Barbary wiąże się z rozpoczynającą się na początku XV w. wieloletnią rozbudową kościoła, której końcowym efektem jest jego dzisiejszy kształt. Analiza nawarstwień wykazuje, że od tej kaplicy, związanej z przedłużeniem hali kościoła, rozpoczął się proces przebudowy wszystkich kaplic północnych do jednolitego kształtu.

Program konserwatorski zakładał zachowanie w tej gotyckiej kaplicy wszystkich nawarstwień tak na murach, jak i w wyposażeniu. Na sklepieniu i na górnej części murów odsłonięto i wyeksponowano wprowadzony wzdłuż żeber i na krawędziach stylizowany ornament roślinny. Na ścianie północnej i zachodniej, poniżej linii okien odsłonięto barokowe malowidło przedstawiające naturalnej wielkości postacie świętych. Na ścianie wschodniej, za ołtarzem, odkryto kilka warstw malowanej draperii stanowiącej tło dla ołtarza, a raczej dla kolejnych ołtarzy. Zdecydowano pozostawić na filarze draperię odkrytą w latach siedemdziesiątych z herbem Torunia i godłem Królestwa, natomiast na ścianie – piętrzące się trzy kolejne warstwy, częściowo zachodzące na siebie, ze szczególnym wyeksponowaniem warstwy z podtrzymującym draperię aniołem, pochodzącymi z tego samego czasu co postacie świętych na ścianach północnej i zachodniej. Pod oknami, w ich dolnej zamurowanej części, pozostawiono malowane prawdopodobnie w XIX w. draperie stanowiące tło dla obrazów. Na ołtarzu, boazerii, ławkach, konfesjonale i balaskach przywrócono pierwotną kolorystykę. Stwierdzono, że boazeria nie była wykonana dla tej kaplicy. Jest opracowana rzeźbiarsko i malarsko obustronnie. Jej środkowe ażurowe części były przewidziane do otwierania. Boazeria była wykonana jako wolno stojąca, pewnie zamykała jakąś kaplicę, może w kościele św. Mikołaja. Podobnie nie z tej kaplicy pochodzą szafki zgromadzone teraz obok ołtarza. Wykonano

konserwację rzeźbionego w sztucznym kamieniu Chrystusa Bolesnego, stojącego na barokowej konsoli, na filarku między oknami. W murze wschodnim, obok ołtarza, odkryto gotycką szafkę ścienną, a nad nią gotycką kamienną konsolę.

Epitafia Jana Karola Rubinkowskiego i Konkordii Rubinkowskiej

Ufundowane około 1730 r. przez ich ojca Jakuba Kazimierza Rubinkowskiego. Są drewniane i mają kształt obelisku. Konserwacja polegała na uzupełnieniu ubytków snycerki i opracowania malarskiego. Na realizację czeka konserwacja epitafium J. K. Rubinkowskiego.

Mur otaczający teren przykościelny, od strony południowej i zachodniej

Prace konserwatorskie wykonane przy murze od strony północnej i wschodniej omówiono w sprawozdaniu za lata 1996–1997⁵. W 1998 r. wykonano remont konserwatorski murów południowego i zachodniego. Oba te mury zbudowane zostały prawdopodobnie w XVIII w. z wykorzystaniem cegły wcześniejszej, na bardzo płytkim fundamencie. Wtedy w większości położono na nich piaskowcowe płyty gotyckie, a obok nich użyto jako przykrycia muru nie wiadomego pochodzenia stopnie wykonane z wapienia. Albo z powodu dużego zróżnicowania kształtu cegieł i wynikającej stąd nierównej powierzchni lica muru, albo zgodnie z duchem epoki, mury te zostały otynkowane. Stan zachowania muru był katastrofalny. W wielu miejscach licowe warstwy cegieł były rozwarstwione lub odpadły. W wielu miejscach brakowało powiązania między cegłami. Na całej długości południowego odcinka muru należało wymienić i pogłębić fundament. Kilkunastometrowy odcinek w części wschodniej był tak źle zachowany, że należało podjąć decyzję o jego wyburzeniu i zbudowaniu ponownie na solidnym fundamencie. Stopnie wykonane z wapienia i użyte w XVIII w. albo później, jako pokrycie muru, były skruszałe i nie nadawały się do ponownego użycia. Podjęto decyzję, by skomasować kamienne, gotyckie płyty w części zachodniej i środkowej muru południowego, a jego część wschodnią przykryć płytami nowymi, które wykonano na wzór jednej z płyt na murze północnym. Gotyckie płyty poddano konserwacji z minimalnym, ograniczonym do niezbędnego minimum, zrekonstruowaniem ubytków. Filary bramy prowadzącej na cmentarz przy narożu południowo-zachodnim były połamane, nie nadawały się do naprawy. Zostały usunięte i na wzór starych zbudowano nowe z nowej cegły. Mur od strony zachodniej był na tyle dobrze zachowany, że wystarczyło wymienić skruszałe cegły i uzupełnić spoiny. Z kamiennymi gotyckimi płytami postępowano podobnie jak przy pozostałych murach. Po zewnętrznej stronie murów usunięto płytki i położono bruk.

⁵Ibid., s. 170.

Kościół pw. św. Jakuba

Krucyfiks Mistyczny

W 1999 r., na przyjazd Papieża do Torunia, w ołtarzu zbudowanym na lotnisku umieszczono powiększoną kopię Krucyfiksu Mistycznego z kościoła św. Jakuba. Zmobilizowało to władze Torunia do sfinansowania konserwacji krucyfiksu oryginalnego. Wykonano konserwację drewna, usunięto wszystkie przemalowania i wyeksponowano opracowanie malarskie pierwotne, XIV-wieczne. Zaskoczeniem było odkrycie, że perizonium było zdobione. Razem z konserwacją krucyfiksu wykonano konserwację dwóch drewnianych towarzyszących mu figur barokowych Matki Boskiej Bolesnej i św. Jana.

Prezbiterium

W roku 2000 rozpoczęto realizację trzyletniego programu konserwacji murów trzech elewacji XIV-wiecznego prezbiterium kościoła św. Jakuba. Program przewiduje konserwację murów z rekonstrukcją ubytków cegieł, polichromowanych tynków, cegieł glazurowanych, witraży, maswerków i uporządkowanie najbliższego otoczenia z wyeksponowaniem położonych przy murach kamiennych płyt nagrobnych. W 2000 r. wykonano konserwację elewacji północnej i elewacji zakrystii. Odkryto i zrekonstruowano, nieznaną do tej pory, fryz wieńczący mury prezbiterium tuż poniżej dachu. Na rok 2001 przygotowano program dla elewacji wschodniej.

Kościół pw. Wniebowzięcia NMP

Witraże

Kosztem miasta w latach 1998–1999 wykonano konserwację z rekonstrukcją ubytków trzech witraży zachodnich w nawie południowej.

Ołtarz Wniebowzięcia NMP

Jest to ołtarz XVIII-wieczny, stojący przy pierwszym filarze nawy południowej. Na zlecenie parafii trwa rozpoczęta w 1999 r. kompleksowa konserwacja z usunięciem przemalowań, uzupełnieniem ubytków i rekonstrukcją pierwotnego opracowania malarskiego, złocień i srebrzeń.

Prospekt organowy

Prospekt organowy z końca XVI i początku XVII w., znajdujący się w połowie szerokości empy w nawie północnej. Wykonany został w drewnie dębowym i lipowym, bogato rzeźbiony, niepolichromowany. Konserwacja zlecona przez parafię została rozpoczęta w 2000 r., zakończenie planowane jest w 2001 r.

Krużganek zachodniego skrzydła klasztoru

W XIII w. klasztor składał się z trzech skrzydeł opartych o północny mur kościoła Wniebowzięcia NMPanny. Otaczały one wirydarz, na który krużganek otwarty był arkadami. Północne i wschodnie skrzydła zostały zburzone po wojnach napoleońskich. Skrzydło zachodnie pozostało, z tym że arkady przebudowano na okna. Poziom wirydarza został podniesiony prawie o metr. W latach ubiegłych parafia przywróciła poziom wirydarza mniej więcej do stanu pierwotnego. Teraz przystąpiono do remontu budynku. Urząd Miejski sfinansował konserwację z częściową rekonstrukcją arkad do stanu z XIII w. Przy okazji prowadzonych prac stwierdzono jednoznacznie, że mur nawy północnej kościoła jest dobudowany do wcześniejszych murów budynków klasztornych i zakrystii.

Mur gotycki stojący wzdłuż ul. Panny Marii i przylegający do niego od strony północnej krużganek z grobowcami z XVII w.⁶

W latach 1998–1999 kontynuowano remont tynków. Pojawiły się kłopoty z wilgocią wchodzącą w mury z gruntu oraz z nieszczelnej instalacji odprowadzającej wodę deszczową. Wykonano konserwację kolumn zachowanych w części zachodniej krużganek, rekonstrukcję dwóch kolumn wymienionych na murowane i konserwację odsłoniętej spod betonowej skorupy oryginalnej kolumny narożnej. W 2000 r. prowadzono prace przy rekonstrukcji szczytów nad arkadami, które zdjęto do konserwacji w 1939 r. i podczas wojny zaginęły. Termin montażu zrekonstruowanych szczytów przesunięty został na 2001 r. Po montażu szczytów do pełnej realizacji zamierzenia konserwatorskiego pozostają do opracowania malarskiego blendy i fryzy muru gotyckiego.

Kościół pw. Świętego Ducha

Ołtarz główny⁷

Ołtarz został uszkodzony podczas pożaru w maju 1989 r. Wcześniej był kilkakrotnie odnawiany przez ponowne malowanie. Od 1994 r. kosztem miasta wykonano konserwację dolnej części ołtarza z kolumnami, figurami i częścią cokołową. Konserwacja polegała na wzmocnieniu konstrukcji, zabezpieczeniu drewna przed owadami i grzybem, usunięciu warstw przemalowań i odtworzeniu stanu pierwotnego. Okazało się, że figura Chrystusa była srebrzona, a postacie apostołów pomalowane w imitację marmuru.

⁶Informacje historyczne i omówienie prac od 1997 r. zob. poprzednie sprawozdanie, *ibid.*, s. 167.

⁷Omówienie prac wykonanych przed rokiem 1995 zob. sprawozdanie w: *Rocznik Toruński*, t. 23, 1996, s. 204.

Ściana zachodnia za ołtarzem głównym

Po wojnie została pokryta polichromią przez Jerzego Hoppena; zniszczona podczas pożaru w 1989 r. Kosztem księży jezuitów przeprowadzono uporządkowanie kolorystyczne z konserwacją zachowanych fragmentów polichromii.

Klasztor Franciszkanów i kościół pw. świętych Piotra i Pawła na Podgórzu

Rokokowy portal

Klasztor został zbudowany dla ojców reformatów w latach 1644–1661. Obecnie użytkowany przez ojców franciszkanów. Urząd Miejski zlecił konserwację rokokowego portalu z drzwiami prowadzącymi z krużganku do zakrystii. Konserwacja polegała na odsłonięciu spod przemalowań i konserwacji z punktowaniem oryginalnej warstwy malarskiej.

MURY I DZIEŁA OBRONNE, OBIEKTY WOJSKOWE

Mur obronny po stronie zachodniej od Bramy Klasztornej⁸

W latach 1999 i 2000 kontynuowano konserwację muru obronnego po stronie zachodniej od Bramy Klasztornej, na odcinku od drugiej przypory (licząc od bramy) do furty w murze z XIX w. Podczas prac, na elewacji muru od strony ul. Pod Krzywą Wieżą, odkryto gniazda po belkach pomostu obronnego. To odkrycie pozwoliło określić pierwotną wysokość muru. Mur do poziomu pomostu mурowany jest z cegły w układzie wendyjskim. Jeszcze w okresie gotyckim został nadbudowany murem z cegły w układzie polskim i z tego okresu, powyżej poziomu pomostu, zachowanych jest 7 warstw cegieł. Jego wysokość po podwyższeniu jest czytelna na elewacji zachodniej Bramy Klasztornej. Wtedy pomost obronny podniesiono o około 220 cm i odpowiednio wyżej sięgał mur przedpiersia. Na pomost prowadził z Bramy Klasztornej otwór o wysokości około 1,5 m, który został zlikwidowany przy kolejnej przebudowie bramy. Potwierdzono, że w XIX w., gdy w dolnej części muru wykuto strzelnicę oraz wyrównano na dzisiejszym poziomie koronę muru, wtedy też jego lico od strony miasta pokryto tynkiem. Tynk sięgał do połowy głębokości strzelnic. W części środkowej remontowanego odcinka muru, między trzecią i czwartą przyporą, odkryto wybity otwór drzwiowy, zamurowany nie później niż na początku XX w. Stwierdzono, że przypory od strony ul. Flisaczej zostały dobudowane do gotowego

⁸Charakterystykę murów obronnych i omówienie prac wykonanych od 1996 r. zob. sprawozdanie w: Rocznik Toruński, t. 25, 1998, s. 166.

muru już w średniowieczu. Poziomy układ cegieł dwóch przypór zachodnich, bruzda wykuta w murze obronnym powyżej tych przypór, a także brak śladów po warstwie wierzchniej, może świadczyć, że te dwie przypory są pozostałościami po wieży zwanej Rybacką, której dach widoczny jest na panoramie Torunia z epitafium Neisserów z 1594 r. w kościele Wniebowzięcia NMPanny⁹ i zaznaczonej w tym miejscu na planach z XVII–XIX w. Tym samym wyżej wzmiankowany otwór prowadził do tej wieży. Bruzda wykuta powyżej dzisiejszych przypór, także w nadbudowanej gotyckiej części muru obronnego, sugeruje, że wieżę dobudowano później niż podwyższono mur. Gdy wieżę zburzono, fragment jej ścian bocznych pozostawiono jako przypory. Szerokość wieży wynosiła około 10 m i mogła być podobna do wieży Gołębnik.

Podczas prac przemurowano wszystkie spękania, wymieniono uszkodzone cegły i uzupełniono ubytki. Wybito otwór drzwiowy, po usunięciu chaotycznego wypełnienia zbudowanego na łuku odciążającym, zamurowano ponownie cegłą współczesną bez przewiązania. Na licu południowym wykonano spoiny zgodnie ze stanem zachowania spoin oryginalnych. Północne lico muru od strony ul. Pod Krzywą Wieżą, po umyciu, pozostawiono nie otynkowane z resztkami tynku oryginalnego i uzupełnieniem spoin do powierzchni lica. Wyeksponowano gniazda po belkach pomostu obronnego. Pokrycie muru XIX-wieczną kształtką w partiach odspojonych wyremontowano, uzupełniono ubytki cegłą o tym samym kształcie, spoiny uszczelniono i całość pokryto środkiem hydrofobowym. Na ul. Pod Krzywą Wieżą, w pasie o szerokości przeciętnie 0,5 m od muru, usunięto asfalt i po naprawie wyeksponowano oryginalny bruk. Od strony południowej obniżono nasyp do poziomu kamiennej podmurówki. Trzech przypór zachodnich nie remontowano. Pozostawiono je jako osobne zadanie konserwatorskie, przy ich remoncie powinna obowiązywać zasada jak najmniejszej ingerencji murarskiej. Należy rozważyć możliwość odtworzenia i wyeksponowania zarzysu wieży. Skłon nasypu pierwotnie mógł być łagodniejszy, o czym świadczy płytkie posadowienie fundamentów przypór, pozostałych po domniemanej wieży.

Mury i relikty sklepień przy ul. Podmurnej 4–6

Jest to fragment XV-wiecznego wału obronnego, zwany też międzymurzem albo zwingierem. Zbudowany został w miejscu budynków zamkowych, dobudowanych do zamkowego, zachodniego muru obronnego z XIII w. Istniejące teraz na tym terenie relikty dwóch budowli odślonięto spod gruzu i ziemi w roku 1982. Szerokość tych budynków odpowiada szerokości dzisiejszego międzymurza. Przyziemie budynku stojącego bliżej Dworu Mieszkańskiego było prawdopodobnie jednoprzestrzenne, kryte stropem drewnianym, miało

⁹E. Gąsiorowski, *Panorama Torunia z epitafium Neisserów z 1594 roku*, Rocznik Toruński t. 27, 2000, s. 89.

posadzkę z płytek ceramicznych i z niego, w stronę dzisiejszej fosy, a w czasach krzyżackich dziedzińca, prowadziło troje drzwi. W jego narożu północno-wschodnim, przy półcyndrycznym wykuszu, odkryto dobrze zachowany piec do grzania ciepłym powietrzem jakiegoś pomieszczenia na piętrze. Piec ten po opuszczeniu terenu prac przez wykonawcę uległ zniszczeniu. Teraz w tym miejscu zbudowano w jego kształcie taras z możliwością w przyszłości utworzenia wnętrza z żebrami. Budynek bliższy zamkowej Bramie Zachodniej miał przyziemie złożone z trzech części sklepionych czteroprześlowymi sklepieniami krzyżowymi. Z każdego przeszła w stronę wschodnią prowadziły drzwi i okno. Budynek te, wraz z zamkiem, zburzono podczas wojny trzynastoletniej. Wkrótce ich mury wschodnie częściowo odbudowano, otwory drzwiowe i okienne, po usunięciu elementów metalowych, jak zawiasy i skoble, zamurowano. Na wypełniającym przyziemie, pochodzącym z rozbiórki gruzie nadsypano ziemi i utworzono wał. Po jego stronie wschodniej wykopano fosę zwaną dziś Zamkową. Fundamenty muru od strony fosy podchwyciono długą skośną przyporą, dobudowano półcyndryczne wykusze i w ten sposób zbudowano, poprzedzony fossą, dostosowany do broni palnej wał obronny, broniący Starego Miasta od strony wschodniej¹⁰.

Remont konserwatorski wyżej opisanych murów międzymurza z relikami sklepień po budynkach zamkowych rozpoczęto w 1999 r., zakończenie prac przewidziano w 2001 r. Postanowiono zachować, konserwować i eksponować relikty murów i sklepień w takim zakresie, jaki został odsłonięty spod zasypiska w 1982 r. Z jednej strony jest to sytuacja nie historyczna, ponieważ mury te w tej formie nigdy nie były eksponowane, gdyż jest to skorupa i częściowe wypełnienie XV-wiecznego wału obronnego. Z drugiej strony, wyremontowane i zakonserwowane w tym stanie mury i relikty sklepień są dostępne do dalszych badań. Można je użytkować jako miejsce imprez pod gołym niebem. Można będzie także przykryć masywną płytą w taki sposób, żeby z zewnątrz przywrócić historyczny kształt wału obronnego. Przywrócenie kształtu wału przez położenie płyty jest rozwiązaniem najbardziej prawidłowym. Pozostawione pod płytą relikty sklepień będą w dalszym ciągu eksponowane i będą dowodziły, że zamek sięgał do ul. Podmurnej, a zwłaszcza, że tutejsze międzymurze jako dzieło obrony Starego Miasta i fosa zwana Zamkową powstały dopiero po zburzeniu zamku.

Odkrycia poczynione podczas prac konserwatorskich w ostatnim dziesięcioleciu, na terenach otaczających zamek główny, tzn. dawnych przedzamczu, od ul. Podmurnej do Bąka Pomorskiego, od Bulwaru Filadelfijskiego niemal do ul. Szerokiej i Wielkie Garbary, wniosły dużo cennych informacji do historii zamku krzyżackiego i jego styku ze Starym i Nowym Miastem.

¹⁰Por. informację „Fosa Zamkowa i Brama Zachodnia” w sprawozdaniu w: Rocznik Toruński, t. 23, 1996, s. 200.

Brama Mostowa i wartownia przy ul. Podmurnej nr 2

Brama Mostowa zbudowana została w 1432 r. na miejscu bramy dawniejszej, przez mistrza Jana Gotlanda. Do czasu postawienia mostu w latach 1497–1500, zwana była Przewoźną. Dzisiejszy wygląd, układ i konstrukcja wnętrza bramy pochodzi z czasu jej częściowej przebudowy w XIX w. Do bramy od strony północnej przylega parterowy, barokowy, później przebudowywany budynek kryty dachem dwuspadowym, zwany wartownią. Stoi on w miejscu budynku gotyckiego postawionego równocześnie z bramą. W 1998 r. Zarząd Miasta podjął decyzję o przekazaniu tego zespołu w użytkowanie Stowarzyszeniu Architektów Polskich i obecnie miasto uczestniczy w kosztach remontu i adaptacji.

W trakcie początkowego etapu prac poczyniono wiele odkryć, które wpłynęły na zmianę decyzji konserwatorskiej o dopuszczalnym zakresie zmian w istniejącym układzie wnętrza i wyglądu zewnętrznego. Stwierdzono, że obok albo w miejscu strzelnic wprowadzonych w XIX w., zachowane są strzelnice pierwotne. Większość z nich była tylko zamurowana, niektóre przebudowane, ale na tyle, że nie ma wątpliwości o ich pierwotnym kształcie. Ponadto, na drugiej kondygnacji, w murze zachodnim odkryto pierwotne przejście ze schodami prowadzącymi w dół na zewnątrz, prawdopodobnie na zewnętrzne schody. W grubości tego samego muru zachodniego odsłonięto schody prowadzące z trzeciej kondygnacji na dzisiejsze poddasze, a pierwotnie na kondygnację czwartą, obronną. Ustalono pierwotne poziomy stropów: nad przejazdem około metra niżej, nad drugą kondygnacją około 40 cm niżej i nad trzecią kondygnacją około 70 cm wyżej niż jest obecnie. Na ten pierwotny, wyższy poziom stropu nad trzecią kondygnacją prowadziły wspomniane wyżej schody w grubości muru. Na drugiej i trzeciej kondygnacji, w murze wschodnim, odkryto obszerne kominki z przewodami dymowymi wyprowadzonymi ponad dach.

W murze między przejazdem bramy i wartownią odkryto furtę, która w XIX w. w przejeździe bramy została zasłonięta ostrołukową arkadą podpierającą strop nad przejazdem. Na zewnątrz, przy południowo-wschodnim narożu bramy, odkryto fragment muru równoległego do zachodniej ściany szczytowej wartowni, jednorodnego z murem bramy, z relikami otworu drzwiowego i nad nim fryzu.

Wyżej wyliczone odkrycia spowodowały, że po zasięgnięciu opinii doradców podjęto decyzję o wyeksponowaniu XV-wiecznych, pierwotnych obronnych waleńców wieży bramnej, najwcześniejszego poznanego przykładu wybudowania w Toruniu dzieła obronnego dostosowanego do broni palnej.

Strzecie przy północno-wschodnim narożu wieży bramnej wskazują, że w tym miejscu związany był z nią mur obronny, który biegł środkiem ul. Podmurnej i dochodził do połowy szerokości zamkowej wieży wartowniczej. Ten fakt także wnioskować, że w czasie budowy bramy podwyższono także dochodzące

do niej mury obronne do wysokości zgodnej z powyższym śladem. Tym samym przejście na drugiej kondygnacji w murze zachodnim nie mogło prowadzić na ganek murów obronnych, gdyż już wtedy musiał on być przynajmniej takiej wysokości jak obecnie i schody w przejściu powinny prowadzić w górę, a nie w dół, jak jest obecnie.

W Bramie Mostowej w XV w. wprowadzono trzy poziomy obronne. Druga i trzecia kondygnacja były dostosowane do obrony czynnej, strzelnice ukierunkowano do strzelania na wprost i na boki wzdłuż murów obronnych. Poziom czwartej kondygnacji wyznaczają schody w grubości muru zachodniego, strzpień widoczne na murze południowym i wysunięte dwie warstwy cegieł na murze północnym. Jak wyglądała czwarta kondygnacja, tego nie wiemy, pierwotny obraz zniekształcają mury dodane później od strony wnętrza do murów południowego, wschodniego i zachodniego. Stan dzisiejszy z zębami blankowań i płaskim dachem pochodzi z XIX w. Na panoramie Torunia z epitafiem Neiserów z 1594 r. w kościele NMPanny¹¹ i na widokach Torunia z XVII i XVIII w., bramę kryje wysoki czterospadowy dach. W naszej bramie cechy gotyckie mają tylko dolne części niektórych zębów blankowania. I mimo że E. Gašiorowski dopatruje się poniżej dachu blanków, nie można wykluczyć możliwości, że pierwotnie był tu mur z otworami strzelniczymi i że na nim leżała konstrukcja typowego, wysokiego czterospadowego dachu. Analogią może być kondygnacja obronna Bramy Klasztornej w jej gotyckim kształcie, gdzie otwory gotyckie do kształtu dzisiejszego przebudowano w XVII w. Analogią mogą być też nowomiejskie mury obronne Torunia, datowane na XV w., które nie miały blankowań, lecz kryty dachem ganek obronny ze sklepieniami odcinkowo otworami strzelniczymi.

Usytuowanie furty prowadzącej z wartowni do przejazdu bramy informuje, że w XV w. poziom przejazdu znajdował się niżej. Z kolei otwór bramy od strony miasta w XIX w. został obmurowany, a mur pogrubiony. Od tej strony światło bramy było pierwotnie około metra szersze i około 70 cm wyższe. Zgodnie z jedną z ówczesnych doktryn, wieża bramna otrzymała zaokrąglone, odporne na ostrzał artyleryjski naroża. Pozostaje do stwierdzenia, czy było to na ziemiach polskich rozwiązanie nowatorskie. Na przykład na Wawelu wieże z zaokrąglonymi narożami zbudowano dopiero po połowie XV w. Miejski mur obronny, po którym pozostały strzpień przy północno-wschodnim narożu wieży, został zburzony w końcu XIX w. Dzisiejsze okna w murze od strony miasta, a także leżący na elewacji od tej strony tynk, pochodzą z 1. połowy XIX w.

Powyższe odkrycia rzucają nowe światło na Bramę Mostową. Trzeba pamiętać, że był to czas nowej sytuacji politycznej wynikającej ze skutków bitwy pod Grunwaldem, a zwłaszcza wojny roku 1422. Brama została zbudowana w 1432 r., w czasie gdy już od 10 lat Wisła była rzeką graniczną, a rok wcześniej Krzyżacy najechali na północne ziemie polskie i przez 4 lata trzymali

¹¹E. Gašiorowski, op.cit., s. 91.

będący w budowie, też dostosowany do broni palnej, zaopatrzonej w wysoką wieżę, polski Zamek Dybowski. Brama Mostowa znajduje się we wschodniej części południowego odcinka obwarowań miejskich. W jego zachodniej części, wcześniej, w 1429 r., niemal naprzeciw Zamku Dybowskiego, zbudowano barbakan Bramy Starotoruńskiej, formy obronnej zaliczanej do najwcześniejszej na ziemiach polskich.

Relikty murów obronnych przy pl. Rapackiego, między ulicami Pod Krzywą Wieżą, Kopernika i Aleją Jana Pawła II, zwane Murkami Remerowskimi

W 2000 r. przeprowadzono ponowną konserwację z zastosowaniem metody, jaką przyjęto po ich odkryciu w 1948 r. W tamtym czasie, od 1945 r. najpierw konserwatorem wojewódzkim ówczesnego województwa bydgoskiego, potem kierownikiem Katedry Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa, a od grudnia 1947 r. także dyrektorem Muzeum w Toruniu był prof. Jerzy Remer i on czuwał nad procesem rozbiórki gazowni, a następnie nad prawidłową ekspozycją odsłoniętych gotyckich murów. Stąd przyjęła się potoczna nazwa Murków Remerowskich. Jest to południowy fragment zachodniego odcinka murów obronnych. Powstał od połowy XIII w. do połowy XV w. Składał się z muru głównego z wieżami, poprzedzonego międzymurzem i fosą z tamą spiętrzającą wodę w fosie, Bramy Starotoruńskiej, mostu i wysuniętego na zewnątrz fosy barbakanu z 1429 r., otoczonego dodatkowo własną fosą z własnym mostem. Barbakan miał kształt okrągłej wieży o wysokości 5–6 kondygnacji. Droga prowadziła z miasta zachodnim odcinkiem dzisiejszej ul. Kopernika: przez bramę, szły przez międzymurze (zachowany mur południowy szyi), mostem nad fosą i obok wieży barbakanu w stronę południowo-zachodnią mostem nad fosą barbakanu (nie zachowane) w dół do osady Rybaki i tamtejszej przeprawy przez Wisłę oraz na drogę do Starego Torunia (dzisiaj ulicy Bydgoskiej obok Grzybka). W 1703 r. barbakan wysadzili Szwedzi, po 1895 r. została rozebrana brama. W tym miejscu, w latach 1859–1862 wzniesiono zabudowania gazowni miejskiej. W 1948 r. gazownię rozebrano i odkryto relikty gotyckich murów. Terenowi postanowiono częściowo przywrócić pierwotne ukształtowanie, z uczytelnieniem średniowiecznego rozplanowania. Obszar otrzymał formę publicznego zieleńca z wyeksponowanymi relikdami murów. Odkryty wówczas odcinek muru miejskiego z blankami jest dziś najstarszy z zachowanych takich murów w Polsce. Relikty Bramy Starotoruńskiej i barbakanu znajdują się pod jezdnią zachodniego odcinka ul. Kopernika¹².

¹²E. Gašiorowski, *Zespół obronny Bramy Starotoruńskiej w Toruniu*, [w:] *Architectura et historia. Studia Mariano Arsyński septuagenario dedicata*, Toruń 1999, s. 315–339.

Wieża obronna przy ul. Podmurnej 26

Wieża obronna z XIII w., stojąca we wschodnim ciągu staromiejskich murów obronnych. Pierwotnie od strony miasta zamknięta była prawdopodobnie ścianą konstrukcji szkieletowej. Jeszcze w okresie gotyckim wprowadzono także od tej strony mur ceglany z lukami towarowymi i oknem na każdej kondygnacji, co jednoznacznie świadczy o jej wówczas spichrzowym albo magazynowym przeznaczeniu. Na najwyższej kondygnacji obronnej, w murach bocznych i frontowym, były duże, niemal kwadratowe otwory strzelnicze, zamknięte od góry belką murlatą, na której leżała konstrukcja dachu. Te otwory strzelnicze w okresie nowożytnym, w XVI albo XVII w., zostały zmniejszone do wymiarów dzisiejszych i dostosowane do broni palnej. W XIX w. wieża służyła jako więzienie. Stan dzisiejszy górnej części murów i pulpitowy dach pochodzą z drugiej połowy XIX w. Od 2000 r. trwają prace przy adaptacji na cele mieszkalne z przywróceniem kształtu czterospadaowego dachu.

Zabudowania przemysłowe na międzymurzu przy ul. Podmurnej 28

Zabudowania te stoją na dawnym międzymurzu, między murem wysokim i murem niskim Starego Miasta, na odcinku między dwoma wieżami obronnymi. Przed 1884 r. interesujący nas odcinek międzymurza rozpoczęto zabudowywać niewielkimi domami o funkcji przemysłowej i mieszkalnej. Z 1884 r. pochodzi projekt parterowego podpiwniczego budynku zajmującego cały teren. Wtedy został pogrubiony mur od strony ulicy, jako fundament nowego budynku. W 1889 r. budynek podwyższono o poddasze. Kolejne zmiany nastąpiły w latach 1910-1924. Była tu m.in. wytwórnia spirytusu, ostatnio drukarnia.

Średniowieczny mur „wysoki” zachowany jest w piwnicy od strony ul. Podmurnej do poziomu stropu. Do wysokości 2,5 m murowany jest z kamieni, wyżej z cegły w układzie wendyjskim. Mur wschodni, dawny mur „niski”, jest murem wschodnim piwnicy i parteru. Ma kamienną podmurówkę do wysokości 0,5 m. Wyżej jest ceglany, też w układzie wendyjskim, zachowany na całej pierwotnej wysokości. Właściciel dokonał remontu z adaptacją piwnicy, parteru i poddasza na cele gastronomiczne, z zachowaniem bryły, konstrukcji wnętrza i przemysłowego charakteru elewacji. W piwnicy i na parterze zostało wyremontowane i wyeksponowane lico murów obronnych. Okazało się, że mur niski w poziomie parteru ma fragment pochodzący z przebudowy w okresie nowożytnym (XVII w.?). Odsłonięto, zakonserwowano i wyeksponowano strzelnice karabinowe oraz pokryte cienkim tynkiem lico muru. Odkrycie to, podobnie jak i w wieży obok pod numerem 26, uświadamia, że Stare Miasto, mimo połączenia w XV w. z Nowym, w dalszym ciągu remontowało i modernizowało mury obronne między oboma miastami.

Dawny magazyn żywności prowiantury twierdzy toruńskiej (z 1824 r.) na terenie poddominikańskim przy ul. Dominikańskiej 6¹³

Teren zajmowany niegdyś przez zespół zabudowań klasztoru i kościół dominikanów, po wojnach napoleońskich i ponownym włączeniu Torunia do państwa pruskiego został przeznaczony pod zabudowania prowiantury twierdzy toruńskiej. Na terenie tym znajduje się budynek piekarni mieszczący obecnie Wydział Architektury UM i budynek magazynu żywności zaadaptowany na cele różne użyteczności publicznej, a także wyeksponowany jest zarys przyziemia kościoła św. Mikołaja.

W latach osiemdziesiątych rozpoczęto adaptację budynku magazynu na archiwum. Projekt adaptacji przewidywał usunięcie większości drewnianej konstrukcji stropów i całej więźby dachowej. Załamanie ekonomiczne końca lat osiemdziesiątych przerwało usuwanie drewnianej konstrukcji stropów w części wschodniej budynku i zrezygnowano z umieszczenia w nim archiwum. W 1997 r. popadający w ruinę budynek został sprzedany. Nowy właściciel dokonał remontu i adaptacji w oparciu o wytyczne konserwatorskie. W części wschodniej budynku zachowano, wyremontowano i zaadaptowano do nowych funkcji drewnianą konstrukcję. Zachowano i wyremontowano więźbę dachową, wprowadzając podporządkowane nowym funkcjom podziały. Część wschodnią zaaranżowano współcześnie. Obecnie mieszczą się w nim bank, instytucje, kancelarie, biura, sale konferencyjne i wystawowe oraz w piwnicy restauracja.

Ruiny Zamku Dybowskiego

Zamek został zbudowany po 1422 r. przez Władysława Jagiełłę nad brzegiem Wisły naprzeciw Torunia. Przy nim rozwinęło się miasto Nieszawa, które w 1460 r. zostało przeniesione na dzisiejsze miejsce. Zarząd Miasta podjął decyzję o przygotowaniu programu dotyczącego uporządkowania zamku i jego okolicy dla celów rekreacyjnych, sportowych, turystycznych itp. W 1998 r. rozpoczęto prace wstępne. Wykonano podkład sytuacyjno-wysokościowy, inwentaryzację zieleni, rozpoczęto badania archiwalne i archeologiczne, wycięto drzewa porastające ruinę, wały i teren fos, wyremontowano drogę dojazdową, wykonano 3 wersje koncepcji zagospodarowania otoczenia zamku. Teren, na którym zamek stoi, przy wysokich stanach wody na Wiśle jest zalewany. Jest to przyczyną jego dotychczasowego zaniedbania i niekontrolowanego zarastania, a także dużym utrudnieniem przy budowaniu koncepcji funkcjonalnej¹⁴.

¹³Krótką informację historyczną o terenie poddominikańskim oraz omówienie prac konserwatorskich wykonanych w latach 1993–1997 zob. poprzednie sprawozdania (*Rocznik Toruński*, t. 23, 1996, s. 199 i t. 25, 1998, s. 166.

¹⁴O wroście zainteresowania Zamkiem Dybowskim świadczy wydana przez

Obiekty twierdzy fortowej

Fort II – przy ul. Leszczynowej, zbudowany w latach 1878–1882 jako pierwszy standardowy fort artyleryjski, adaptacja dziedzica fortu oraz terenu przed fortem dla potrzeb hurtowni stali.

Fort IV – przy ul. Chrobrego, zbudowany w latach 1879–1884 jako standardowy główny fort artyleryjski. Jeden z najlepiej zachowanych fortów pierścienia zewnętrznego w Toruniu. Fort od miasta wydzierzawiła firma Bud- Art, obecnie przekształcona w Przedsiębiorstwo Turystyczno-Gastronomiczne „Twierdza Toruń”. Wykonano podstawowe prace zabezpieczające przed dalszym niszczeniem, usunięto nadmierne zadrzewienie. Trwają prace przy dostosowywaniu kolejnych fragmentów fortu dla celów hotelowych, gastronomicznych, turystycznych i rekreacyjnych. W 2000 r. na koszt Generalnego Konserwatora Zabytków wykonano remont wieżyczki artyleryjskiej.

KAMIENICE, SPICHRZE I MAGAZYNY

Lazienna 22¹⁵

Kamienica gotycka, modernizowana w okresie baroku i w XIX w. W latach 1997–1998 właściciele kamienicy, przy wsparciu Urzędu Miejskiego i Generalnego Konserwatora Zabytków, wykonali gruntowny remont konserwatorski z rekonstrukcją historycznego układu parteru i piętra, konserwacją obu elewacji z polichromowanymi blendami i fryzami, konserwacją czterech polichromowanych stropów, gotyckiej kolorystyki ścian dużej sieni, gotyckiej polichromii na ścianie korytarza i na ścianach izby w oficynie, gotyckie opracowanie elewacji oficyny itd. Obiekt w 1998 r. wyróżniony Statuetką Herbu Torunia, w 1999 r. decyzją Generalnego Konserwatora Zabytków został uznany za Obiekt Roku.

Małe Garbary 7

Kamienica mieszczańska z końca XVI w. z dużą sienią od frontu i trójtraktowym układem górnych kondygnacji. Modernizowana w XVIII w., w XIX w. przebudowana na wielomieszkaniową. Obecnie powrócono do układu barokowego z adaptacją na hotel z restauracją. Spośród innych toruńskich kamienic wyróżnia ją czarna elewacja. We wnętrzu wykonano konserwację trzech polichromowanych stropów (renesansowego i barokowych) oraz rokokowej stolarki.

To-Mi-To publikacja: *Zamek dybowski. Archeologia, historia, przeszłość*, red. L. Grzeszkiewicz-Kotłowska, L. Kotłowski, T. Zakrzewski, Toruń 1999.

¹⁵Prace wykonane w 1997 r., zob. poprzednie sprawozdanie (Rocznik Toruński, t. 25, 1998, s. 173).

Piekary 37

Kamienica gotycka z gotycką polichromią w izbie tylnej na I piętrze i barokową elewacją frontową z końca XVII w. W przyziemiach w końcu XIX w. przebito przejazd, który w latach trzydziestych poszerzono o przyziemia kamienic sąsiednich, potocznie nazywany Lukiem Cezara. Dokonano konserwacji wystroju sztukatorskiego z rekonstrukcją ubytków i malowaniem w kolorze ustalonym na podstawie przeprowadzonych badań. Na szczycie kamienicy przywrócono figurę anioła z trąbą oraz po bokach puchary i chorągiewki. Anioła zrekonstruowano na podstawie torsu znajdującego się w Muzeum Okręgowym, puchary i chorągiewki przez analogie.

Płótna polichromowane z kamienicy przy Rynku Staromiejskim 38

Kontynuacja konserwacji trzech płócien polichromowanych ze stropu w izbie tylnej parteru kamienicy. Płótna pochodzą z XVIII w. i przedstawiają sceny biblijne. Po pożarze i wykwaterowaniu mieszkańców zespołu budynków dawnego PDT, w celu uchronienia przed zniszczeniem płótna zdjęto i przekazano do PKZ. Tam zostały oczyszczone, poddane wstępnej konserwacji i nawinięte na bębny. W roku 1999 wykonano ich pełną konserwację.

Piekary 25

Kamienica renesansowa zbudowana na murach gotyckich. W 1998 r. dokonano generalnego remontu z adaptacją na hotel z zachowaniem historycznego układu wnętrza i kręconych schodów.

Ślusarska 1

Kamienica mieszczańska, narożna, gotycka, przebudowana w XVII w. Zachował się w stanie możliwym do wyeksponowania historyczny układ wnętrza. Od frontu duża sień z galerią i kręconymi schodami prowadzącymi do poddasza. W izbie tylnej parteru gotycki strop, nowożytna więźba dachowa. Elewację nowożytną z fragmentami gotyckimi i klasycystycznymi. Aby utrzymać barokowe kręcone schody, galerię i stropy, zdecydowano się umieścić nowe schody w miejscu podwórza.

Szewska 1/3

Kamienica mieszczańska, narożna, zbudowana w XVI w. Przed XIX w. podzielona została na dwie samodzielne części, obecnie przywrócono stan pierwotny. Usunięto nadbudowane w XIX w. trzecie piętro, przywrócono trójspadowy dach, odtworzono otwory okienne w parterze i na piętrze. Na dru-

gim piętrze pozostawiono okna późniejsze. Przywrócono pierwotne opracowanie lica ze spoinami, tynkowane fryzy i kolorystykę.

Piekary 18, 20, 23

Rozpoczęto prace budowlano-adaptacyjne z uzgodnionym z MKZ programem przewidującym zachowanie historycznego układu, ekspozycją zabytkowych stropów i utrzymaniem zabytkowego charakteru elewacji.

Spichrze i magazyny

Mostowa 1

Spichrz barokowy rozbudowany w początku XIX w. Trwa rozpoczęty w 1999 r. generalny remont z zachowaniem drewnianej konstrukcji wnętrza i wieży dachowej, z adaptacją na cele gastronomiczne, salę konferencyjną, handel, pokoje gościnne itd.

Podmurna 95, Panny Marii 13, Lazienna 3

Remonty i adaptacje z zachowaniem pierwotnej konstrukcji i charakteru.